

О. І. Петришина,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ МЕТАФОРИ (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРНИКА ПЕРЕКЛАДНИХ ТЕКСТІВ ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО «ДОБРОТОЛЮБІЄ»)

У статті представлено аналіз релігійних метафор у сакральних текстах. Дослідження здійснене на матеріалі українського перекладу святоотцівських текстів і розкриває функціональну типологію релігійних метафоричних конструкцій. Аналіз виконаний з урахуванням явища нейтралізації метафори, зумовлене специфікою релігійної концепції.

Ключові слова: патристика, сакральний текст, сакрум, релігійна метафора, види релігійних метафор, функція релігійної метафори.

В статье представлен анализ религиозных метафор в сакральных текстах. Исследование осуществлено на материале украинского перевода святоотеческих текстов и раскрывает функциональную типологию религиозных метафорических конструкций. Анализ выполнен с учетом явления нейтрализации метафоры, обусловлено спецификой религиозной концепции.

Ключевые слова: патристика, сакральный текст, сакрум, религиозная метафора, виды религиозных метафор, функция религиозной метафоры.

In the article there has been presented the analysis of religious metaphors in sacral texts. The research has been based on the material of Ukrainian translation of patristic texts and discloses functional typology of religious metaphoric constructions. The analysis has been executed taking into consideration the phenomenon of metaphor neutralization caused by the specificity of religious conception.

Key words: patristics, sacral text, religious metaphor, kinds of religious metaphors, function of religious metaphor.

Уживання рідної мови в сакральній сфері, відродження релігійного стилю сучасної української літературної мови інтенсифікували відповідні лінгвістичні дослідження. До кола інтересів мовознавців потрапляють і засоби створення образності у сакральних текстах. Так, розгляду деяких особливостей метафор у перекладах Святого Письма принагідно торкалися О. Горбач [5], В. Лев [11], М. Лесюк [12], М. Пшепюрська-Овчаренко [17], у молитовних текстах Н. Бабич [3-4], у церковних проповідях Н. Бабич [4], З. Кунь [10], І. Павлова [15], О. Петришина [16], Г. Чуба [23], в церковному літописанні С. Лісняк [13], у духовній поезії І. Грималовський [6]. Зазначені дослідження засвідчують, що метафоричні конструкції відзначаються семантичною та стилістичною оригінальністю, різноманітністю структурної будови, а тому заслуговують детального лінгвістичного аналізу.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою вивчення функціонально-семантичного статусу тропів у релігійному стилі. Значна кількість метафоричних конструкцій аналізованого збірника дозволяє систематизувати раніше описані види метафор, уточнити синтаксичні функції та структурні особливості недостатньо вивчених видів метафоричних конструкцій, показати розвиток засобів вираження метафоричної семантики на час здійснення перекладів, особливо враховуючи, що в українському мовознавстві досі немає праці, яка б системно висвітлювала розвиток засобів вираження образності у релігійному стилі.

Мета нашого дослідження – проаналізувати стилістичні особливості метафоричних конструкцій, зокрема їх функції, в українських перекладних текстах патристичних повчань. **Матеріалом** дослідження є український переклад збірника повчань святих отців «Добролюбіє» [7-8], здійснений на основі церковнослов'янського аналога, який 1973 року уклав преподобний Паїсій Величковський.

Функціонування релігійної метафори тісно пов'язане із розумінням поняття сакрум (sacrum), а також семіотичної опозиції священне – профанне або сакральне – світське. Поняття сакрального є об'єктом досліджень різних сфер діяльності людини (філософії, релігієзнавства, культурології, літератури), однак його тлумачення не однозначні. У «Релігієзнавчому словнику» знаходимо таке визначення: «Сакральне (від лат. sacer – священний) – наділене божою благодаттю. Таким є релігійна віра, таїнства, церква, особи, зведені в священницький сан, речі і дії, що відносяться до релігійного культу. Сакральне, на відміну від мирського, є релігійно санкціонованим» [18, с. 289]. Ще ширше тлумачення подає В. Шевченко у «Словнику-довіднику з релігієзнавства»: «Сакральне (від лат. sacer – священний) – 1. Надприродні істоти, які є об'єктом поклоніння в певному релігійному культурі. 2. Релігійні цінності – віросповідання, віровчення, таїнства, церква. 3. Сукупність предметів, осіб, дій, текстів, які входять в систему релігійного культу. Інша назва – священне» [24, с. 313]. Як бачимо, сакральне у будь-якому випадку стосується релігії та релігійного культу. Традиційно термін «сакрум» використовують як найбільш оптимальну інтеграційну назву неземних, ідеально-божественних понять, у які вірують християни. Це не тільки теологічне начало, але й небеса як місце його перебування, різного рангу ангели тощо, тобто уся священна сфера.

Автор книги «Священне і світське» М. Еліаде запропонував вивчати сакрум в аксіологічній парадигмі «sacrum-profanum». Він зазначав, що «священне і світське – це два способи буття в світі, дві ситуації існування, які приймає людина в ході історії. Ці способи буття в світі становлять інтерес не тільки для історії та соціології, не тільки як об'єкт історичних, соціологічних та етнографічних досліджень. Адже священний і світський способи існування свідчать про різницю статусу людини в Космосі. Тому вони цікавлять і філософів, і тих дослідників, які прагнуть пізнати можливі масштаби людського існування» [9, с. 257]. Наведені мір-

кування, а також попередні інтерпретації сакрума із кодифікаційних джерел засвідчують широке розуміння цього поняття, яке визначає орієнтацію людини у світі і суспільстві.

М. Скаб відзначає другий, вужчий аспект сакрума, представлений дослідженням власне християнських орієнтацій та цінностей, зокрема, християнської проблематики в художньому тексті, актуальна для польських дослідників. Погоджуємося із міркуваннями М. Скаб, яка вважає, що українська мовознавча традиція наближена до польської [20, с. 4-5]. У цьому контексті доречним видається наведене нею визначення польського дослідника С. Савицького: «Sacrum – це все, що в якийсь спосіб переступає реальність і дочасність, вказуючи на існування «надреальної» дійсності, від якої людина є узалежнена, яка виводить на яв сенс її існування, тлумачить її трансценденцію. Це все те, що стосується релігії й віри в «надприродне», але одночасно відрізняється від того, що окреслюємо як «магічне» чи «фантастичне» [19, с. 95]. Закономірно, що засоби вираження сакрального у мові – різноманітні і водночас специфічні з огляду на мету, можливості комбінацій, трансформації у внутрішній семантиці мовних одиниць, тенденції у творенні образності тощо.

Вважаємо, що важливим мовним засобом реалізації сакрального у мові є релігійна метафора, як-от: *Повдвизжник многими і гіркими сльозами очистив свою душу від усіх пристрастей* [8, с. 30]; *Пристрасті звершуються ділами, ділами і зцілюються* [7, с. 195]; *Коли ти сидиш у келії і у своє серце сіються ганебні помисли, то протився гріхові, щоб він не запанував над тобою* [8, с. 6]. Її умовно розглядаємо як функціональну опозицію до літературної метафори – образного, емоційно-експресивного засобу реалізації профанного у мові, наприклад: *Сонце посилає промені й освітлює весь світ, і хто хоче бачити його, того й воно бачить* [8, с. 12] або *Земля, коли часто ходити по ній, хоч і має паростки терня в собі, не дає їм проростати. Але тоді терня пускає міцне коріння в глибину землі, і коли настає нагода, тоді й проростає* [8, с. 422]. Закономірно, що релігійна метафора служить для репрезентації надреальної дійсності, духовного життя. Як правило, основу релігійної метафори становить релігійна лексика або номінативні одиниці виразної релігійної конотації. Розрізнення, протиставлення релігійної та літературної метафор лежить в основі антитез та паралелізмів, часто використовуваних у святоотцівських повчаннях, наприклад: *Колос оточують бур'яни і захищають його від птиць, що прилітають клювати зерно. Коли в молитві знаходять спокуси, є любов-мудрені помисли, котрі нищать спокусу* [8, с. 351]; *Кранлі роси напувають ниви, духовні одкровення на молитві витискають із серця слізи зітхання* [8, с. 12]; *Коли олень з'їсть змію, він поспішає до джерел, щоб погасити вогонь отрути. Коли душу вразять божественні стріли, вона безнастанно тягнеться до Того, Хто вразив її любов'ю* [8, с. 350].

Метафоризація як вторинний номінативний процес, спрямований на збагачення словникового складу мови, має тривалу історію дослідження як у вітчизняному (В. Вовк, В. Гак, С. Єрмоленко, Л. Мацько, О. Пономарів, О. Потебня, В. Русанівський, В. Чабаненко), так і зарубіжному мовознавстві (Н. Артюнова, Дж. Бекман, А. Вежбицька, Д. Девідсон, Т. Добжинська, Дж. Міллер, В. Москвін, О. Опаріна, В. Телія). Метафору, на думку вчених, можна розглядати як найкоротший і нетривіальний шлях до істини, бо вона, вихоплюючи і синтезуючи за асоціаціями певні ознаки переводить світ предметів з усталеної таксономії на вищий щабель пізнання – у світ смислів [14, с. 330].

Релігійною метафорою вважаємо троп, за допомогою якого у теологічній літературі (канонічній та оригінальній) образно позначають реалії, поняття духовного життя або матеріального із проекцією на духовне, який переважно створюється на основі релігійно маркованої лексики і сприяє сакралізації мовлення, збереженню урочистості та піднесеності як стилістичних домінант релігійного стилю. Оригінальність релігійної метафори полягає в художньому осмисленні денотативно-сигніфікативних значень, які належать ірреальній, сакральній сфері. Такі міркування набувають особливої актуальності у контексті аналізу релігійних метафор, використаних у патристичних текстах.

Релігійні метафори характеризуються чіткою релігійною конотацією. Їх поява у текстах святоотцівських повчань повністю підпорядковується завданням патристики: *роз'яснювати* біблійні істини, основи християнської філософії, *переконувати* в потребі духовного очищення та вдосконалення, *настановляти* на істинний шлях через віру в Трьєдиного Бога, молитву, піст, жертвенність тощо. З огляду на це зафіксовані в патристиці релігійні метафори виявляють неоднакові трансформації внутрішньої семантики мовних одиниць, відповідно, мають потенційно різні образотворчі можливості в системі сакральних текстів.

Функції релігійних метафор традиційно відповідають їх типам. Беручи за основу класифікацію мовних метафор, запропоновану Н. Д. Арутюною [1, с. 356-358], розрізняємо такі види релігійних метафор за функціональним призначенням:

1) *образна релігійна метафора* традиційно характеризує конкретний предмет і вносить у його семантичну структуру переносне (образне) значення, тому в ній на місці абстрактної назви зазвичай виступає конкретна, наприклад: *дім душі, паща аду, животворні води Духа, корабель душі, чисті плоди молитви*. Образні метафори становлять основу творення контекстуальної синонімії. Вони відзначаються суб'єктивністю і виразним повчальним, моралізаторським забарвленням, наприклад: *Коли ж приходить Ісус, якого прикликаємо, Він молитвою просвічує серце, а пам'ять про Нього і просвітлення подає найкраще добро* [7, с. 201]; *Хто коштливий й блискучий предмети бере за вищі речі, а розум ховає під ними, до того ж осуджених рабів* [8, с. 430].

Образні метафоричні структури завдяки асоціативно-інтуїтивній рецепції виконують експресивну функцію, тобто апелюють до уяви реципієнта, його духовних переживань, актуалізації відповідних моральних цінностей тощо. Водночас аналізований фактичний матеріал засвідчує, що для метафор цієї групи характерна сугестивна функція, яка підпорядковується комунікативній меті повчання як особливого типу висловлюван-

ня, тобто впливати на адресата, розчулювати чи розраджувати, застерігати, засуджувати конкретний тип поведінки або вчинки тощо, врешті переконувати його в істинності наведених аргументів.

2) **когнітивні** (концептуальні, предикатні, означальні) релігійні метафори побудовані на основі «приписування» духовним об'єктам, поняттям непритаманних їм ознак, тобто якостей, станів реалій іншого класу. На думку В. Телії, цей різновид метафори виконує «когнітивну функцію і формує новий концепт, організовуючи його за посередництвом асоціативних механізмів подібності, і на основі такого його моделювання створює предикатний тип значення, який відображає не предмети, а виокремлені ознаки ознак (тут і далі, де спеціально не вказано, переклад наш. – *О. П.*)» [21, с. 286-287]. Наприклад: *відкидання гріха, глибина серця, потьмарення ума, очищена душа*. Когнітивна функція стосується широкого розуміння метафори як будь-якого вживання слів у переносному значенні, наприклад: *А нам треба дивитися на подвижництво не як на плід, а як на землю, що може з часом, з трудом і Богом, жити паростки, котрі ї дадуть плід* [8, с. 109] – розкрито зміст поняття *подвижництво* через виокремлення ознак результативності відповідної діяльності. Когнітивна метафора, на думку дослідників, служить основою творення полісемії. Наприклад: метафора *страсті Христові* актуалізує в аналізованих контекстах ряд значень: муки, терпіння, подвиг, відкуплення людського роду, жертвність тощо. Власне, пізнавальне значення релігійної метафори виявляється у здатності знаходити та виражати схожість і відмінність між різними життєвими явищами, класами предметів, реаліями матеріального і духовного вимірів, а потім за цією схожістю переносити назви чи функції профанного носія на характеризовану сакральну сутність, як-от: *До чеснот приєднуються гріхи і стають ніби сусідами їм* [7, с. 236]; *Є дія благодаті і є дія сатани, невідома немовлятам* [7, с. 274].

Когнітивні метафори часто стають основою оригінальних, несподіваних і лаконічних перифразів, як наприклад: *Молитва – це ключ до Небесного Царства* [8, с. 347]; *Межа молитви – постійний рух ума до Бога* [8, с. 222]; *Терпіння – це дім душі, вона перебуває в ньому, майно її – смирення, вона живиться ним* [8, с. 344]; *А непослух – це паща аду* [7, с. 123]. У більшості аналізованих контекстів вони додатково виконують номінативну функцію, тобто ідентифікують, класифікують ідеальні та земні об'єкти, явища, дають їм індивідуальні поетичні назви або виступають образною номінацією групи об'єктів.

Релігійна метафора когнітивного типу характерна не тільки для релігійного, але й художнього та публіцистичного стилю. Вона виявляє високу продуктивність, коли йдеться про вираження почуттів, опису характеристики емоційного стану тощо, як-от: *дім душі, крига душі, божественне і невимовне світло, віра серця* тощо.

Варто відзначити, що образна і когнітивна функції релігійної метафори становлять її специфіку як стилістичного засобу релігійного стилю сучасної літературної мови. Образна та когнітивна релігійні метафори становлять складний пласт з погляду «розкодування», інтерпретації, оскільки важко визначити вплив створеної ними мовної картини світу на світосприймання та світорозуміння реципієнтів.

3) своєрідний вищий щабель, результат когнітивної метафори становить **генералізувальна** релігійна метафора, у якій важко встановити суміжність понять на основі законів логіки, наприклад: *безмовність серця / безмовність людини, словесна пожертва / грошова пожертва, солодка теплота / солодкий мед, душа споглядальна / споглядальна вежа, посріблена душа / посріблена ложка*. Вчені зазначають, що такі метафори генералізують поняття і породжують логічну полісемію.

Вони спрямовані на те, щоб залучити й активізувати інші шляхи сприймання і пізнання духовних істин, які дозволяють заглибитися у внутрішній світ означуваного, вловити його специфічні, оригінальні, незвичні якості, врешті наблизитися до його суті через образ. *Для нього (інока – О. П.) приготована трапеза – споглядання всього суцього, а питвом, чашею премудрості і спокою для нього є Бог* [8, с. 223] – інтерпретовано аскетичний спосіб життя з погляду осмислення понять *їжа / духовна їжа*.

Поза нашою увагою не випадково залишаємо номінативний (ідентифікативний) різновид метафори, яка виявляє здатність до нової номінації наявних, раніше зафіксованих ознак. Згідно із запропонованою В. Телією типологією індикативний тип метафори ще називають дескриптивним (точним, описовим). Особливість цього різновиду полягає в тому, що між метафоричним позначенням і тим образом, який становить внутрішню форму метафоричного значення, виникає очевидна подібність, навіть тотожність. Оскільки номінативна метафора виникає традиційно у сфері реальної дійсності, виражає безпосереднє сприймання органами чуттів, тому їй поповнює в основному той запас лексики, який забезпечує найменування предметів, дій, якостей у межах професійної комунікації певної галузі. Релігійна метафора, яка презентує образне осмислення реалій сакральної сфери, априорі не може реалізувати принцип фіктивності, тобто подолання умовного бар'єру між логічним порядком позначуваного і додаткових образних асоціацій. Адже уся сакральна сфера – це не впорядкований, зримий, очевидний набір реалій, а синтез абстракцій, причому не універсальних, загальноприйнятих, а індивідуальних, витворених здебільшого власною уявою носіїв мови.

Отже, виявляючи оригінальні, часто несподівані асоціації, релігійна метафора розширює коло семантичних компонентів і валентність лексем, що становлять її структуру, відповідно, спектр виконуваних функцій. Окремі контексти засвідчують секуляризований характер релігійної метафори, тобто спрямованість на позначення об'єктів та явищ матеріального життя. Проте розширення контексту, сприйняття з погляду комунікативних настанов патристики засвідчує її сакральність, семантичний зв'язок із Біблією як духовним першоджерелом. Визначення функціонального потенціалу релігійної метафори в різножанрових сакральних текстах становить перспективу подальших досліджень.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., исправленное. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

2. Бабич Н. Д. Лінгвофілософія біблійного тексту / Н. Д. Бабич // Семантика мови і тексту: матеріали ІХ міжнародної наукової конференції (26-28 вересня 2006). – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 301-304.
3. Бабич Н. Мовні засоби емоційного впливу молитви / Н. Бабич // Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 5. – С. 52-53.
4. Бабич Н. Д. Мовні особливості жанрів проповіді, обрядової промови («слова») й молитви / Н. Д. Бабич // Біблія і культура: збірник наукових статей. – Вип. 6 / За ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 397-404.
5. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську мову 19-20 ВВ. (1988) / О. Горбач // Наукові Записки Українського Вільного Університету, ч. 13, Філософічний Факультет, Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрищення Руси – України. – Мюнхен, 1988. – С. 29-98.
6. Грималовський І. С. Мова української духовної поезії XVIII – поч. XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Грималовський / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
7. Добротолюбіє, або Слова й глави священного тверезіння, вибрані з творів святих і богонатхненних отців / Пер. з церковносл. С. Матіяш. – Т. 1. – Львів : Свічадо, 2009. – 352 с.
8. Добротолюбіє, або Слова й глави священного тверезіння, вибрані з творів святих і богонатхненних отців / Пер. з церковносл. С. Матіяш. – Т. 2. – Львів : Свічадо, 2009. – 444 с.
9. Элиаде М. Священное и мирское // Элиаде М. Миф о вечном возвращении / [переводы с франц.; науч. ред. В. П. Калыгин, И. И. Шептунова]. – М. : Науч.- исслед. центр «Ладомир», 2000. – С. 249-356.
10. Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови / Куньч З. // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 року / Відп. ред. В. Німчук. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 436-443.
11. Лев В. Боротьба за народну мову в церковному вжитку (Спроби перекладу Святого Письма від 16-го ст. почавши) / В. Лев // Праці Наукового Конгресу у тисячоліття Хрищення Руси-України. Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – Т. 1. – С. 169-184.
12. Лесюк М. Мова і стиль українських перекладів книги псалмів // Біблія і культура: Збірник наукових статей – Вип. 2 / Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України / За ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 133-138.
13. Лісняк С. Стилiстичні особливості «Лiтопису Пiдгорецького монастиря» / С. Лісняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2004. – 2 (12). – С. 235-242.
14. Мацько Л. І. Стилiстика української мови: [пiдручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; [ра ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
15. Павлова І. Мовні засоби організації проповідей митрополита Іларіона «Навчаймо дітей своїх української мови» / І. Павлова // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 року / Відп. ред. В. Німчук. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 462-470.
16. Петришина О. І. Мова проповідей Йосифа Сліпого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Петришина. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
17. Пшепорська-Овчаренко М. М. Мова перекладу Нового Завіту П. Морачевського / М. М. Пшепорська-Овчаренко // Праці Наукового Конгресу у тисячоліття Хрищення Руси-України. Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – Т. 1. – С. 203-246.
18. Релігiєзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного, Б. Ломовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
19. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: [монографія] / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
20. Скаб М. Основні напрямки дослідження взаємодії української мови і сфери сакрального: здобутки та перспективи / М. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Збірник наукових праць / [наук. ред. Б. І. Бунчук]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 506-5086 Слов'янська філологія. – С. 3-10.
21. Телия В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / [Електронний ресурс] / В. Н. Телия. – Режим доступу : <http://podelise.ru:81/docs/index-3134354-1.html?page=3>
22. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26-52.
23. Чуба Г. Мовні засоби впливу на слухача в українських Учительних Євангеліях кінця XVI ст. / Г. Чуба // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції, Київ, 5-6 жовтня 2000 року / Відп. ред. В. Німчук. – Львів : Видавництво Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 449-454.
24. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігiєзнавства / В. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2004. – 560 с.